

Totalitarizmus a gyakorlatban*

Anne Applebaum újságíró, történész, a *The Economist* szerkesztője és a *Washington Post* munkatársa, zurnaliszta tevékenysége mellett egy szakácskönyv és egy útikönyv szerzője, egyébként Radosław Sikorski volt lengyel külügyminiszter felesége. Történeti munkásságát a közelmúltig Gulag-táborokról szóló könyve révén ismertük, amelyet Pulitzer-díjjal jutalmaztak.¹ Itt tárgyalt kötetéhez előtanulmányokat nem publikált, 2012-ben mégis e nagyszabású Kelet-Európa-történettel jelentkezett: ebben három ország, Kelet-Németország, Lengyelország és Magyarország 1944–1956 közötti történetét mutatta be, sajátos szemszögből.² A kötet nagy figyelmet keltett és több díjat is kapott az Egyesült Államokban. Magyar megjelenését is nagy érdeklődés övezte, bemutatták többek között a Magyar Tudományos Akadémián is. A történész szakma tehát felfigyelt a munkára, ezért érdemes közelebbről is megvizsgálnunk. A vasfüggöny legördülése nem tárgya, csupán kerete az elbeszélésnek, és nem is Kelet-Európa megtörése a téma, hanem sokkal inkább a megtört Kelet-Európa, pontosabban a megtört vagy meg nem tört kelet-európaiak. Applebaum bevezetőjében ennek megfelelően jelöli ki a súlypontokat: azt vizsgálja, hogyan

* Anne APPLEBAUM: *Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése 1944–1956*. Ford.: SZABÓ Hedvig, Európa Kiadó, Budapest, 2014. 610.

¹ Anne APPLEBAUM: *Gulag: A History* I–II. Doubleday, New York–London, 2003. (Magyarul: *A Gulag története*. I–II. Európa Kiadó, Budapest, 2005.)

² Anne APPLEBAUM: *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. Doubleday, New York, 2012.

tanult meg az átlagember együtt élni a rendszerrel, milyen volt az aktív és a passzív ellenállás. Legfőképpen pedig annak próbált meg utánajárni, milyen volt az igazi totalitarizmus – nem az elméleti, hanem a gyakorlati.

A *Vasfüggöny* két fő fejezetében a szerző időrendben ismerteti az eseményeket, ezen belül tematikus alfejezetek igazítják el az olvasót. Az első nagy egység, *Csalóka hajnal* címmel, tíz alfejezeten keresztül számol be arról a felemás, átmeneti időszakról, amikor a kiválasztott három ország irányításának kulcspozíciói már kommunista kézben voltak, de a kapitalizmus és a liberalizmus bizonyos elemei még megőrződtek és működtek. A *Klasszikus sztálinizmus* című második rész nyolc alfejezete a hatalom megszilárdításának keményvonalas politikáját mutatja be, felvázolva ennek bizonyos fokú tervszerűségét is. Applebaum számára a klasszikus sztálinizmus azt a Sztálin haláláig tartó korszakot jelenti, amikor a térség minden kommunista pártja azonos célokat próbált megvalósítani, azonos taktikával.

Applebaum kötetének elméleti keretét az adja, hogy Hannah Arendtnek a totalitarizmus eredetéről írt könyvében olvasható paradigmát újragondolja.³ Az egyes létszférákra lebontva igyekszik bemutatni, hogyan törekedtek a politikai hatalom egyetlen birtokosaként tevékenykedő kommunista pártok a teljes körű ellenőrzésre és irányításra. Az erőszak szinte azonnal kibontakozott, mivel a többségtől várt támogatás elmaradt. A megtörés taktikáját a kommunista döntéshozók rétegek és osztályok szerint másként és másként alkalmazták.

Ahogy a fejezetcímekből is látszik – *A reakciós ellenség, Belső ellenség, Kelletlen kollaboránsok, Passzív ellenállók* –, az elnyomás „alulról jövő” ellenállásba ütközött, amelynek forrását a szerző különböző kategóriákba sorolja. Applebaum úgy véli, a rendszerből emiatt végig hiányzott a stabilitás, s az válságról válságra tántorgott. A kommunista elképzelés eleve hibás volt: a marxista-leninista ideológia és közgazdaságtan magában hordozta saját pusztulásának magvait. Végül a társadalmi „agymosás” a sztálinista rezsimek egyikének sem sikerült.

³ Hannah ARENDT: *The Origins of Totalitarianism*. 2nd edition. World Publishing, New York, 1951.

A kritikai észrevételekre áttérve: az első dilemma az, hogyan kísérel meg Applebaum a térségből kiszakított három országot alapul véve Kelet-Európa-történetet írni. Választását annyival indokolja, hogy a vizsgált periódusban Kelet-Németország, Lengyelország és Magyarország között szembeszökő különbségek fedezhetőek fel. Ez minden bizonnyal így van, de önmagában nem elegendő összehasonlításuk megalapozására, emiatt a vizsgálódás következtetései szükségszerűen torzszak lesznek.

A történeti folyamatokban való gondolkodásmód hiánya a mű több pontján is tapasztalható, mindjárt az első fejezetben. A *Nulladik óra* hangzatos, de mégsem szerencsés címválasztás, a történelemben nem igazán akadnak nulladik órák. A folyamatok megtörhetnek, a történeti jelenségek új formát ölhetnek, de abszolút nulla pont nem következik be a legnagyobb megrázkódtatással, akár egy világháborúval sem. Köztudott, hogy már 1944–1945 előtt működtek olyan mechanizmusok, sor került olyan eseményekre, amelyek a békekötést és az utána kialakult kereteket alapvetően meghatározták. A második világháború utáni európai helyzetről már a Hitler-ellenes koalíció 1943 októbere és 1945 augusztusa közötti konferenciáin döntöttek, nagypolitikai léptékben gondolkodva. Belpolitikai szinten pedig a központosítás és az államosítás ugyancsak a háború éveiben „hozzászoktatta” az embereket ahhoz, hogy a mindennapjaikra egyre mélyebben kiható politikai és gazdasági döntéseket hozzanak a fejük felett.

Az általános megjegyzések közé tartozik, hogy Applebaum következetlen az egybevetés és a szembeállítás alkalmazásával. Ez néhol – így a harmadik fejezetben, a „kis Sztálinok”, illetve Mindszenty és Wyszynski bíboros portréjának vázolásával – valamelyest jelen van, többnyire azonban teljesen elmarad. Az összehasonlító módszer nem vonul végig szisztematikusan a munkán, helyette egymás mellé rendezett esettanulmányok töltik meg az oldalakat. A szerző jellemző módon az általános megállapításokat illusztrálja az egyes országokból vett példákkal, mélyebb elemzés nélkül.

Applebaum sem a bel-, sem a külpolitikai makrostruktúrák elemzésével nem „terheli” meg szintézisét, ami – tekintve, hogy

a hidegháborús időszak Európájának egy idegen nagyhatalom által megszállt régiójáról van szó – megszünteti azt az értelmezési keretet, amelyen belül valamennyi esemény lezajlott. A köztörténeti folyamatok megértésére való törekvés helyett a szerző – a totális kommunista elnyomás és a társadalmi szabadságvágy összeütközésének leegyszerűsítő képletét erősítő – elméletének igazolásához tényeket és epizódokat ragad ki; amit erre nem tud felhasználni, azt elferdíti vagy kihagyja.

Mivel tehát Applebaumnak deklaráltan nem célja a nagypolitikai folyamatok feltárása, így ezek részletes kifejtését nem is kérheti számon az olvasó, de a rájuk való utalás pontosságát igen. A szerző a demokratikus kísérleteket lezáró fordulat bekövetkeztét a térség belpolitikai fejleményeire vezeti vissza. A kibontakozó erőpolitikát, Kelet-Európa újfajta „kezelésmódját” – helytelenül – sokkal inkább a választásokon elért alacsony támogatottságnak tulajdonítja, mintsem a nagypolitikai bizalmatlanságnak, az amerikai nyomásnak vagy a Szovjetunió birodalmi terjeszkedési vágyának, illetve védelmi stratégiájának.⁴ Jól szemlélteti a határokon túlra pillantás hiányát többek között az az állítás, mely szerint Rákosi „1955-re meggyőzte a szovjeteket, hogy váltsák le Nagy Imrét a miniszterelnöki posztról, és állítsanak a helyére egy hajlékonyabb embert, Hegedűs Andrást...”. (495.) Nem nehéz belátni, hogy Applebaum a magyar pártvezér befolyásának felnagyításával – az alapvető szakmunkákból is kiaknázható – történeti tudásunkkal ellenkező előjelű szerepcserére ragadtatta el magát.

A belpolitikai események bemutatása során tapasztalható felületesség példája a háború utáni átmeneti időszak bagatellizálása. Németország esetében nem beszélhetünk demokratikus periódusról, Lengyelországban pedig a valódi koalíció helyett szinte azonnal felállt az a látszatkoalíció, amely már egyértelműen kommunista kézi vezérlés alatt cselekedett.⁵ Más a helyzet, ha figyelmünket Magyarországra fordítjuk: a valódi koalíci-

⁴ Lásd erről legfrissebben KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában*. Osiris, Budapest, 2014.

⁵ Hugh SETON-WATSON: *The Pattern of Communist Revolution*. Mathuen, London, 1953. 248–249.

ós politika itt sem mutatkozott hosszú életűnek, mégis létezett egy demokratikus átmenet, ez azonban Applebaum könyvéből teljesen hiányzik. A leegyszerűsítő gondolkodásmód a másik két országra is igaz: sokkal összetettebb, olykor ellentmondásos folyamatok játszódtak le akkoriban, mint a *Vasfüggöny* sugallta egydimenziójú, kommunista térfoglalás.⁶

A kommunista pártok és a vezető párttagok – háború előtti időktől kezdve kibontott – tevékenységét a szerző nem ágyazza be az 1945 utáni belpolitikai viszonyok kontextusába, így a manipulált politikai küzdőtér többi – lassan-lassan kiszorított – szereplőiről, a demokratikus pártokról és egyéb társadalmi erőkről semmilyen képet nem kapunk. Így lesz a kommunista párt és a mögötte álló szovjet politikai vezetés az egyetlen aktor, amely befolyást gyakorol az eseményekre. Ezzel valójában a konzervatív, totalitárius paradigma úgy telepszik rá a műre, hogy a szerző talán észre sem veszi, jóllehet a bevezetőben annak klasszikus téziseit határozottan elutasította.

A vaskos kötetet forgatva ugyanúgy nem kapunk információt az 1953-ban megindult reformokról, ahogyan a kommunista hatalomátvétel komplex folyamatairól sem. Ez annál is furcsább, mert noha a rendszer alapjellemezőitől való eltérésről nem beszélhetünk, az emberek közérzetében, gondolkodásmódjában bekövetkezett változásról – ami ugyebár e munka középpontjában is áll – annál inkább. Elég a rehabilitálások, az addig bűnösnek hitt elítéltek szabadon engedése miatt beindult önvizsgálatokra, vívódásokra gondolnunk.

A munka felépítése is kínál meglepetéseket. Problematikus, hogy az első nagy fejezetben a rádió és az ifjúságnevelés témája megelőzi a politika és a gazdaság tárgyalását. Applebaum szerint a társadalmi szervek és a civil csoportok monopolizálása hamarabb következett be a gazdasági átalakításnál, ugyanis ez utóbbihoz a pártnak szüksége volt a lakosság támogatására, melyet a tömegkommunikációs eszközök propaganda-hadjárataival és a kommunista ifjúság kinevelésével kívánt megszerezni. Mindez valóban tagadhatatlanul fontos volt a kommunista

⁶ Stefano BOTTONI: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA TTI, Budapest, 2014. 46.

pártok számára, azt azonban nem lehet bizonyítani, hogy teendőik sorában megelőzte volna a gazdasági erőforrások és a politikai szervek feletti hegemonia megszerzését.

További szerkezeti és értelmezési hiba a rendszer ellenségeinek csoportosítási módja. A szerző a „reakciós ellenség” címszó alatt az egyházzal foglalkozik, a „belső ellenségek” között pedig az ellenállás második hulláamához sorolt parasztokat és földbirtokosokat, jobb- és baloldali elhajlókat, titóistákat, cionistákat stb. sorakoztatja fel. Applebaum nem fejt ki, mit ért belső ellenség: egy párton kívüli, földtulajdonos gazda például miért belső ellenség? Másrészt reakciósoknak a korszakban nemcsak a klerikálisokat nevezték, hanem a szociáldemokratákat, a kulákokat, az arisztokratákat, a polgári osztály tagjait is.

Az utolsó fejezetekben visszakanyarodunk a kiépült rendszerrel szembeni ellenálláshoz. Ennek koordináta-rendszerében a kellenlen kollaboránsok és a passzív ellenállók két csoportja helyezkedik el, amelyekről olvasva ugyancsak nem egyértelmű a különbségtétel. Maga a szerző is megemlíti, gyakori az átfedés e kettő között, ezért felmerülhet a kérdés: miért nem az ellenállás formája, eszközei szerint mutatott be típusokat, vagy annak eredményessége, célja alapján tett különbséget? Applebaum munkájában, annak ellenére, hogy a társadalmi ellenállással négy fejezet is foglalkozik, ennek példái elszigetelt kuriózumok maradnak, az események kizárólagos alakítóiként – ahogyan közvetlenül a háború utáni periódusban is – Kelet-Európa és a kelet-európaiak megtörői, a kommunista párt vezetői jelennek meg.

Ellenkező esetben – azaz az elnyomó szándék és az ellenállási törekvés kapcsolatba hozásával – azonban eljuthatnánk a társadalmi mozgásoknak az államhatalmi döntésekre gyakorolt hatásáig, a társadalom és az állam közötti interakciók megnyilvánulási formáiiig,⁷ ahol az aktív és a passzív ellenállás

⁷ A rendszer/államcentrikus, illetve a társadalomközpontú megközelítések alkalmazása során tulajdonképpen egyikből a másikba jutunk. Erről lásd Charles MAIER: What have we learned since 1989? *Contemporary European History*, 2009. Vol. 18. no. 3. 253–269. Idézi: RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet-L'Harmattan, Budapest, 2011.

mellett az elfogadás, támogatás is létező viszonyulási formaként volt jelen. Hiszen a pártállamot nem csupán a szovjet katonának szuronyai tartották össze, hanem a társadalmi mobilizáció nyertesei is, a rendszer működésében és működtetésében érdekelték,⁸ a párttagok, az aktivisták tömegei.⁹

Applebaum „alulnézeti perspektívából” tekint a kor szereplőire, s a megélt történetekre, az emberek egymás közötti kapcsolataira, a hatalom mindennapokat befolyásoló szándékaira, a hétköznapi élet világának feltárására összpontosít. Ez a szemlélet a totalitarizmust elutasító revizionista és posztrevizionista irányzatok újítása, az angolszász szovjetológiában az 1990-es évek közepén kiteljesedő paradigmaváltás eredménye. (Úttörői Sheila Fitzpatrick, Stephen Kotkin, Moshe Lewin stb.). Applebaum azonban – magát a totalitarizmus újragondolójaként pozicionálva – érdemben nem hivatkozik ezen iskola képviselőire.

A különböző forrásokból, életrajzokból, levéltári iratokból, saját maga által készített interjúiból megismert alanyokat néhány esetben jól válogatja meg, a történetek kifejezik a 20. század közepi Kelet-Európa személyes életútváltozatainak egy-egy típusát. Ugyanakkor a nagyobb társadalmi mozgásokra, folyamatokra – így a paraszti életmód átalakulására, az ipari munkás-ság felduzzasztására, a nők megváltozott helyzetére, az értelmiség kényszerpályára állítására, az urbanizáció hatására stb. – nem tér ki, és nem is ágyazza be az egyéni történeteket ezek

⁸ Erről lásd: Sheila FITZPATRICK: *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979; *Cultural Revolution in Russia 1928–1931*. Ed.: Sheila FITZPATRICK, Indiana University Press, Bloomington, 1978.

⁹ A teljesség igénye nélkül e munkák sorából néhány: Sheila FITZPATRICK: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, Oxford–New York, 1999; Moshe LEWIN: *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. Pantheon Books, New York, 1985; J. Arch GETTY: *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*. Cambridge University Press, New York, 1985; Gabor Tamas RITTERSPORN: *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR*. New York, Harwood Academic Press, 1991; *Stalinist Terror: New Perspectives*. Eds.: J. Arch GETTY and Roberta MANNING. Cambridge University Press, New York, 1993.

összefüggéseibe. Nem találkoznak e szálak egymással sem, a szerző csupán odatűzdeli őket általános megállapításai mellé.

Ezen belül az interjúalanyok sorában is feltűnnek aránytalanságok: meglehetősen felülreprezentáltak az írók-újságírók, rádiósok, filmesek és egyéb művészeti ágak képviselői. E réteg tagjai mint a szabad művészi önkifejezéstől megfosztott és a propaganda által gúzsba kötött szereplők jelennek meg, akiknek történetei a rendszerrel való konfliktusokat elevenítik fel. Érdekegyezés lehetőségéről Applebaum nem tesz említést, ahogyan a lengyel Telakowska-csoportról írja: az is együttműködhet ugyan a kommunista állammal, aki nem kommunista, de ez az együttműködés nem lehet sikeres (403.). A hétköznapi emberek – Applebaum ígérete ellenére – csak csekély számban jutnak „mikrofonhoz”. A társadalom túlnyomó többségét alkotó ipari munkásság – egy-egy példától eltekintve – és a parasztság nem kap képviseletet. Hiányzik a társadalom teljes keresztmetszete, ami nem csoda, hiszen az általa választott *oral history* módszer nem alkalmas arra, hogy egy szintézis kiegyensúlyozott forrásbázisát kialakítsa, a válogatásnál szinte elkerülhetetlen az egyéni érdeklődés irányába való hangsúlyeltolódás.

Nem esik szó továbbá olyan jelenségekről, amelyek alapvetően határozták meg az ötvenes évek hétköznapijait, ilyen a hiány, a jegyrendszer, a beszolgáltatás, a normarendezések, az egymásba érő mozgósítások, kampányok és melléktermékeik. A rendszerspecifikus jellemzőkön túl a szerző nem tér ki arra sem, mi maradt meg a régi értékekből, hagyományokból, akár a családmodellt, a kortárs csoport vagy egy munkahelyi közösség életét illetően. E tekintetben is úgy érzi az olvasó, mintha Kelet-Európában a kommunizmus által megkívánt és előtérbe állított magatartásforma és értékrend a semmire, a nulladik szintre épült volna, holott a valóságban korántsem erről van szó.

A *Vasfűgőnyben* jól kirajzolódik, hogy terheltek meg a hatalom birtokosai minden gazdasági, társadalmi, közéleti és magánéleti kérdést a sztálinista ideológiával – a produktivitás és a racionális megoldások keresése rendre e „berögződés” miatt bicaklott el. Ennek kibontása azonban nem elég nyomatékos, a

szerző magáról az ideológiáról sem sokat beszél. Pedig e tárgykörről már jelentős szakirodalom született.

Nagy figyelmet szentel ugyanakkor Applebaum a társadalom minden rétegébe és szférájába behatoló propagandagépezet működésének. Pozitívum, hogy több helyen is kitér az ún. személtető agitációra: a plakátokra, szórólapokra, broszúrákra, melyekkel Kelet-Európa városait és falvait sosem látott mennyiségben árasztották el. A kor emberének mindennapjait, közérzetét vizsgáló munkák gyakran megfedkeznek arról, hogy a párt propaganda- és ízlésmonopóliuma a vizuális és tárgyi környezetet is nyomasztóvá tette. Ez elől az állampolgárok egyike sem menekülhetett el: a munkahelyeken, az iskolákban, a köztereken, mindenütt a vezérek portréi néztek rájuk, a párt jelszavai lobogtak körülöttük.

Applebaum szerint az ifjúságra irányult a „legmasszívabb, legkoncentráltabb, legszigorúbban ellenőrzött propaganda” (463.). Ezzel szemben másutt azt írja, hogy a munkásokat és értelmiségieket helyezték leginkább a politikai kampányok célkeresztjébe (500.). Valójában a vezetők a legtöbb támogatást a gyárak népétől várták, a pártrendezvényekre leginkább mozgósítható tömeget ez az ideológiában leginkább preferált réteg testesítette meg. Ugyanakkor legnagyobb erővel a parasztságot akarták meggyőzni, a „szocializmus építésére” kényszeríteni. Ennek a társadalmi rétegnek a bemutatása mégis szembetűnően elhanyagolt: az agrárnépességről, melynek tagjai a földosztás kapcsán kerülnek elő, szinte alig esik szó (321.), a kulákok pedig a belső ellenségről szóló fejezetben szerepelnek, de mindösszesen két oldalon (337–338.).

A falvak lakossága 1944 és 1956 között két-háromévente – az engedmények és a szigorítások hullámvasútján végigzötykölődve – a földosztástól az erőszakos termelőszövetkezetesítésig óriási változásokat élt meg. A paraszti közösségek átalakulásáról, a hagyományos paraszti világ felbomlásának folyamatáról nem ír a szerző, pedig mindez óriási fordulatot idézett elő nemcsak a gazdálkodó népesség életkörülményeiben, de a lakosság egészének máig ható tudati és mentalitásbeli változásában is. Mindennek negligálása komoly hiányként róható fel. Arról nem

is beszélve, hogy – visszakanyarodva az ellenállás problematikájához, amely a jelenkori szocializmus/kommunizmuskutatás egyik kiemelt területe¹⁰ – a legnagyobb fokú szembeszegülés a parasztság részéről érkezett, ami a magántulajdonosok magas számát tekintve nem is csoda. Ahogy arra fentebb is utaltam, Applebaum szívesen foglalkozik a társadalmi ellenállás történeteivel, ezért érthetetlen, miért éppen azt a réteget hanyagolja el, ahol a legjobb „alapanyaghoz” jutna.

A *Vasfüggöny* forrásbázisát az alapvető szakirodalmi összefoglalások és tanulmányok alkotják. A jelenkor kutatási eredményeinek, a szemléletmódoknak és iskoláknak az ismertetése és ütköztetése azonban teljes egészében elmarad. Kérdéses, hogy egy ekkora volumenű munkánál el lehet-e tekinteni ettől anélkül, hogy ne vallja kárát az elemzés megalapozottsága. Úgy gondolom, hogy nem.

A szerző számos levéltárban, művészeti, filmes, rádiós és egyéb gyűjteményekben válogatott a primer források közül, emellett – mint annak önkényes válogatására már utaltam – 85 interjút is készített, melyekből szorgalmasan elevenít fel anekdotákat, városi legendákat, szóbeszédeket. Érzékelhetően ezekben lubickol a legszívesebben, míg a köztörténeti események túl nagy hullámokat kavarázó folyamataitól inkább távol tartja magát.

E folyamatok elemzésénél azonban a személyes történettördékek és életrajzi mozaikkockák nem elegendőek az ok-okozati viszonyok feltárásához, a szerző munkamódszere e téren nem adekvát.

Végezetül megjegyzendő: a munka nyelvezetén, stílusán, fogalomhasználatán érződik, hogy szerzője nem szaktörténészként tevékenykedik. A zszurnaliszta fordulatok kétségkívül gördülékennyé, könnyen emészthetővé, színessé teszik a szöveget, ugyanakkor pongyolaságot, félreértelmezési lehetőségeket is eredményeznek. A hangzatos jelzők és szószerkezetek olykor a

¹⁰ A helyi, paraszti közösségek ellenálló – és egyben eseményalakító – szerepéről például lásd Lyenne VIOLA: *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York-Oxford, 1996.

bulvárhoz csapnak át. Emellett az olyan pontatlanságok, mint az „oroszi” és a „szovjet” jelző váltakozó használata, szintén zavaróak (például 198.). Ez pedig tovább csökkenti a mű történeti szakmunka jellegét. Itt kell megemlíteni azt is, hogy a jegyzetapparátus szerkesztése következetlen és összevissza: a levéltári, közgyűjteményi források megjelölése, a szakmunkák bibliográfiai adatai sok esetben hiányosak. A többször idézett munkákra történő visszautalás meglehetősen kaotikus.

A *Vasfüggöny* egyszerre túl sok és túl kevés. Ahhoz túl sok – azaz ahhoz a szükségesnél jobban elmélyült, és szélesebb forrásanyagot mozgatott meg a szerző –, hogy a korszakból kiragadott és tematikus csokrokba szedett életutakat ismertessen meg, melyek ilyen formában egy történelmi magazin színvonalas sorozatát adhatták volna. Ahhoz viszont túl kevés – pedig a szerző végül is ezt a célt tűzte ki maga elé –, hogy mindez egy összehasonlító módszerrel készült Kelet-Európa-történeté álljon össze.

A gyakorlati, a megélt totalitarizmus keresése eleve kudarcra ítélt vállalkozás. Hiszen abban a pillanatban, amikor az ideológiai formulák kiléptek a pártbrosúrák lapjairól a valós életbe – már a mediátor szerepet betöltő agitátorok működése közben is, de főleg a célcsoporton, azaz a többségi társadalmon való alkalmazásuk során – jelentősen veszítettek „eszmei tisztaságukból” és alárendelődtek az egyéni érdekek, alkuk és a lokális viszonyulások befolyásoló tényezőinek, nem utolsósorban pedig a kelet-európai adottságoknak is.

A bevezetőben Applebaum leszögezi, a „totalitarizmus” hasznos és szükséges fogalom, csak éppen egy kicsit „le kell porolni”. A 600. oldalon túljutva az olvasó a felkavart port érzékeli ugyan, de a képet, sajnos, nem: nem kerülünk közelebb ahhoz, milyen is volt a gyakorlati totalitarizmus *à la Kelet-Európa* (vagyis *à la Lengyelország, Magyarország és Kelet-Németország*).

Huhák Heléna

Az egészséges nemzet mint eugenikai terv a huszadik század első negyedében*

Marius Turda, az Oxford Brookes Egyetem oktatója a kétezres évek elején doktorált történelemből a Közép-Európai Egyetemen. Évtizedes kutatás eredményeként publikálta legújabb könyvét, melyben arra keresi a választ, hogyan fonódott össze a 20. század elején a magyar nemzeti és eugenikai gondolkodás. A korszak közép- és délkelet-európai eugenikakutatásában elért eredményei közé sorolható a 2010-ben megjelent *Modernism and Eugenics* (Palgrave Macmillan, 2010) és a *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940* (CeU Press, 2007) című antológia, amelyet Paul W. Weindlinggal, ugyancsak az Oxford Brookes professzorával közösen szerkesztett.

A most ismertetett kötet hét fejezetből áll, a 20. század első évtizedétől az első világháború utáni évekig követi az eugenika (elsősorban magyar, brit és német) mozgalmának szellemi tartalmát, ezen belül elsősorban a magyar vonatkozásokat, miközben széles spektrumú interdiszciplináris és politikai képet ad a témáról.

Turda a könyvében három fő célt követ: 1. A korszakban folyó eugenikai diskurzus főszereplőinek bemutatása és érveik rekonstruálása. Megállapítása szerint ezek mind a hagyományos magyar közösség folyamatosan emlegetett degenerálódásának

* Marius TURDA: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. Palgrave Macmillan, Hundsmills, Basingstoke, 2014. 356 p.

a kérdéseit járják körül, s a magyar nemzet biológiai megmaradásának lehetőségét keresik. Érveikben a népegészségügy és a magyarság biológiai azonosságának fenntartása egyazon problémaként jelenik meg. 2. Az eugenika és a nacionalizmus interdiszciplináris összekapcsolódása, ezek megjelenése a politikai és kulturális beszédmódban. 3. A magyar eugenika nemzetközi környezete, hazai politikai sikereinek külföldi visszhangja.

Francis Galton, aki 1912-ben, az első eugenikai konferencián, Londonban felvetette a tudományos integráció időszerűségét, úgy definiálta az eugenikát, mint a jövő nemzedékek faji (fizikai és mentális) minőségét javító és megelőző társadalmi kontrollt. Ennek alapján különböztethető meg a pozitív, vagyis a születések számát növelő és a negatív, a születés minőségét ellenőrző eugenika fogalma, mint például a sterilizáció.

A könyvből kitetszik, mennyire összetett az eugenika: részben a rasszizmus háttérét adó elmélet, a nemzet biológiai tisztaságára vonatkozó elképzelések kerete, részben a népegészségügy ideológiája, és részben a baloldal által is képviselt szociálisan integráló program. Orvosok, biológusok, zoológusok, antropológusok, politikusok, művészek tucatjai vettek részt az eugenika mozgalmában.

Az eugenika nagyratörő programját jelzi, hogy nemcsak több tudományos területet ölelt fel (szociológia, néprajz, egészségügy, vallás, történelem), hanem értékek széles, olykor ellentmondásos skáláját is: a modernizálódó város mint környezet elutasítása, a falusi élet dicsérete egyfelől, statisztikai mérésekre és különféle tudományos eredményekre alapozó, kifejezetten modern társadalomtervezés (születésszabályozás, sterilizáció stb.) másfelől. Morális és vallási nevelés egyfelől, a nemzet biológiai identitásának hangsúlyozása mindenféle elsajátítható nemzeti, nyelvi kulturális ismeretanyagtól függetlenül másfelől. Még a születésszabályozásban is legalább két elgondolás vetekedett: a kevés, de biológiailag jó minőségű gyermekek megszülése (Buday Dezső orvos, a Fajhigiéniai és Népegészségpolitikai Társaság tagja) és a sokgyermekes családok támogatása a nemzet fennmaradása érdekében (Ágoston Péter jogász, a tanácsköztársaság külügyminisztere). A feminizmussal is sajátos viszonyban volt

az eugenika, ugyanis a szülésre kárhozottatott nő eszméje és a nők munkába állásának emancipációs követelése ellentmondott egymásnak (Bédy-Schwimmer Róza, Glücklich Vilma).

A zavarba ejtően részletes könyvből már csak a nevek, intézmények és gondolatok felsorolása is elegendő ahhoz, hogy érzékeljünk valamit a milióból: a fajtudomány annyira közszájon forgott akkor, mint ma az informatika. Kezdetben inkább csak tudományos, majd az első világháború idejére már politikai jelenléte nemzetközi volt, de a magyar eugenika ezen belül korán megjelent, és rendkívül dinamikusan fejlődött.

Az első európai eugenikatársaság Németországban jött létre 1905-ben, a második Svédországban 1907-ben, majd Franciaországban 1912-ben és Magyarországon 1914-ben, utóbbi Teleki Pál elnökletével. Ekkor alakult meg a Magyar Fajegészségügyi Bizottság is, Apáthy István zoológus kezdeményezésére, a következő szervezetek részvételével: Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Magyar Közgazdasági Társaság, Heraldikai és Genealógiai Társaság, Néprajzi Társaság, Gyermekkutatói Társaság, Országos Gyermekvédelmi Liga, Nőegyesületek Országos Szövetsége.

A magyar eugenizmus első lépései olyan további fórumokon folytatott vitákhoz kötődnek, mint például a *Huszedik Század*, az *Egészség*, a *Gyógyászat*, *A nő és a társadalom* című lapok, a Társadalomtudományi Társaság, a Magyar Keresztény Munkásnők Országos Egyesülete, valamint a *Természettudományi Közlöny* és a *Szociálpolitikai Szemle*.

Már kezdetben körvonalazódott egy Galtonhoz kötődő angol és egy Alfred Ploetzhöz kapcsolódó német irányzat. Az előbbi az egyén tulajdonságainak örökletességével foglalkozott, az utóbbi a csoport, a közösség fajilag azonosítható tulajdonságaival. Teleki és később Hoffmann Géza Ploetz-követők voltak, Apáthy galtoniánus. A bécsi, berlini, New York-i és chicagói diplomata Hoffmann volt a nemzetközileg legelismertebb magyar eugenikakutató. A *Die Rassenhygiene in den Vereinigten Staaten von Nordamerika* című, 1913-ban megjelent könyve tette híressé.

Hoffmann szerint az eugenika angol értelmezése túl szűk, mert csak a faj reprodukcióját értik rajta, ellentétben a fajegész-

ségtan (és a fajegészségügy) céljával, amely a faj legjobb tulajdonságainak ápolása. Hoffmann a fajhigiénia és a népességpolitika szintézisét javasolta, amit a galtoniánusok nem fogadtak el, de az eugenikától mindannyian a nemzet jövőjének alakítását várták.

Teleki szerint az eugenika a társadalom múltjára, jelenére és jövőjére is választ ad. A fajbiológia a medicina része: anatómiából, fiziológiából, patológiából és terapeutikából áll. A társadalom és a biológia leegyszerűsítő analógiáját elutasította, de azt vallotta, hogy a társadalomtudományok végső alapja a biológia. Vámbéry Ruzstem, a Budapesti Egyetem jogászprofesszora szerint a kasztrációval megelőzhető a bűnözés. Buday Dezső szerint a házasságot állami kontroll alá kell vonni. Szántó Manó orvos *A fakultatív sterilitás kérdéséről* címmel írt könyvet 1905-ben. Dienes Lajos biológus a statisztikán alapuló biometrikát, a lakosság faji tulajdonságainak mérhetőségét hirdette. Madzsar József orvos a jóléti intézkedéseket kritizálta, mondván, hogy azok nem a természetes szelekciót követik. A gyengék iránti keresztény szeretetet visszautasította, és egy új biológiai arisztokrácia kitenyészteséről beszélt, amely majd az erősekből áll. Márpedig a domináns érvelés szerint azt, hogy ki az erős, okos és hasznos a közösség számára, a tudomány módszereivel határozhatjuk meg. Fülöp Zsigmond tudományos műfordító szerint, aki az 1912-ben induló *Darwin* című lap főszerkesztője volt, az egyénnek alá kell vetnie magát a fajilag értelmezett közösség érdekeinek.

1915-ben már a háború okozta óriási emberi veszteségekkel számot vetve jött létre az Országos Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére, Apponyi Albert elnökletével. Apponyi elérte, hogy az ellenzék javaslatára a képviselőház megvitassa a sokgyermekes családok adókedvezményét és a kevesgyermekesek megadóztatását. A kormányjavaslat elkészült, de csak 1917-ben fogadták el: a gyermektelen családokat 15, az egygyermekeseket 10% plusz adóval sújtják.

Teleki 1917-ben a képviselőházban idézte Madzsar József *A meddő Budapest* című, 1916-ban megjelent könyvének adatait, melyek szerint 1914 óta a születési arány a felére csökkent.

Teleki egyébként ellenezte a szellemi pályát és a városi karriert, felzárkózva ezzel a világháború idején megerősödő érveléshez, miszerint a nemzet faji alapját a falu alkotja. Nem a városi értelmiséget kell támogatni és nem a városi létet, hanem a faji reprodukcióra méltó egyének falura költöztetését.

Mi több: a mindössze 1917 novemberétől 1919 februárjáig működő Magyar Fajhigiéniai Társaság elnökeként Teleki eugenikai házasságközvetítést javasolt. Eszerint a sebesült, de még felépülésre képes hadirokkantakat gyermekre vágyó nőkkel kellett volna összehozni és falura költöztetni, hogy megfelelően rusztikus körülmények között minél több gyermeket nemzzenek, akiket önfeláldozásra és erényes életre nevelnek. Ebben a hangulatban jelent meg Méhely Lajos zoológusnak *A háború biológiája* című könyve is, amelyben a nemzethalált vizionálta, Szabó Dezsőnek *Az elsodort falu* című regénye, valamint Hoffmann Géza tudományos műve: *Krieg und Rassenhygiene*.

Lenhossék Mihály orvos-antropológus, aki Alexander Bernáttal együtt írt kétkötetes művet *Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátosságai* címmel (1905, 1907), Nékám Lajos a Budapest Egyetem bőrgyógyász professzora, *A nemibajok leküzdésének irányítása* című könyv szerzője (1918), Gorka Sándor biológus, zoológus, valamint Madzsar József a Budapesti Egyetemen is tanították az eugenika történetét és céljait, a fajegészségügy társadalmi értékét és megvalósítását. Hoffmann egy cikkében, amelyet 1918-ban a németországi *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*-ben publikált, büszkén számolt be arról, hogy Magyarországon állami szinten támogatják a fajhigiénéjét. Turda hangsúlyozza: a magyar eugenika legnagyobb sikere tehát az volt, hogy a mozgalom gondolatait a társadalom széles köreiben képviselte, és bevitte a nagypolitikába is. Ez egyetlen más országban sem sikerült ilyen mértékben.

1918. október végén, a Nemzeti Egészségügyi Tanács megalakulása alkalmából, már maga Károlyi Mihály ígérte meg a társadalmi, nemzeti és politikai revitalizációt. A népegészségügy ekkorra már vesztett rasszista éléből, de lényeges pontokon folytatta az eugenika szellemét. Például 1919-ben a *Huszdik Század* pályázatot írt ki irodalmi és képzőművészeti alkotások

elkészítésére és beküldésére, amelyek a család és a fajegészségügy témáit ábrázolják.

A könyv talán legfontosabb tézise, hogy az eugenika – amely elméleti és politikai sokarcúságán túl alapjában véve az egyén és a politikai közösség biológiai tisztaságát hirdette és akarta védeni (noha annak mibenlétében nem feltétlenül értett egyet minden eugenikus) – a századfordulóra a modern magyar állam és nemzet egyik meghatározó szellemi mozgalma lett (és maradt Trianon után is, lényegében lezáratlanul). Ez azt mutatja, hogy a korszak modernista, társadalmi integráló, nemzetépítő célkitűzései összefonódtak, sőt összekeveredtek olyan tekintélyelvű, részben nagyon is modernségellenes gondolatokkal, mint a kultúra és a társadalmi rang összefüggése a fajisággal, a falu magasztalása, a szellemi pálya lenézése, a sterilizáció és a degeneráltság állami szintű stigmája.

A szerző érvelése szerint az eugenika – amiről ma sokan úgy gondolkodnak, hogy a rasszizmus kísérőjelenségeként vagy alapozójaként alapjában véve szubkulturális jelenség volt a maga idejében – valójában meghatározta a korszellemet, és a baloldalon sem volt népszerűtlen. Hangsúlyozza, hogy az eugenika külön kutatását 1989 előtt igencsak megnehezítette az a felfogás, amely eszmetörténetileg nem tett különbséget a náci és fasiszta gondolkodás, valamint a fajhigiéniai irodalom között. Könyvében kitűnően feldolgozta az eugenika és a faji gondolkodás elméleti és gyakorlati mikrorealitását, s ezzel még a fasiszmissal szemben mutatkozó nagyon gyenge magyar társadalmi ellenállást is érthetőbbé teszi. A század elején megjelenő eugenika a harmincas-negyvenes évekre valószínűleg annyira természetessé tette a faji gondolkodást, hogy előkészítette a terepet az akkor már erőteljesen jelentkező fasiszmus térnyerésének.

Az eugenika összetettségét bemutatva Turda nemcsak annak (kis számú) korabeli ellenzőire tér ki, hanem belső ellentéteire is. A legfontosabb ellenző Max Weber volt. Magyar viszonylatban megemlíti a Péterfi Tibor hisztológust, aki ellenezte a társadalom faji alapon való megközelítését és irányítását, valamint a járványszakértő Hahn Dezsőt, aki az eugenizmust tudománytalannak tartotta. Szól Lenhossék Mihályról is, aki „A népfajok

és az eugenika” című cikkében, amelyet a *Természettudományi Közlönyben* közölt 1918-ban, Apáthyhoz hasonlóan „belső ellenzékként” megkülönböztette az eugenikát a faji determinizmustól. Eszerint az eugenika nem valamely konkrét faj felsőbbrendűségével foglalkozik. Végül Podach Erich Frigyes irodalomkritikusról és antropológusról is olvashatunk, aki naiv romantizmusnak nevezte az eugenisták nagy biologizáló társadalmi terveit és zsenitenyészti kultuszát a háború utáni szegénység és gazdasági válság körülményei között.

A 20. század első felének tapasztalatai azt sugallják, hogy az eugenika szellemiségétől nem idegen, kimondottan rasszista gondolatok és politikák egybecsengése a modern társadalomtervezéssel könnyedén felszívhatta az antiszemitizmust, és elfogadhatóvá tette a náci Németország térhódítását is. Erről a könyvben keveset olvashatunk. De annyit igen, hogy a zsidó származású értelmiség, legalábbis a század elején, egyáltalán nem érezte önmagától idegennek az eugenika magyar nemzetvédő célkitűzéseit, éppen a modernizálódás miatt.

Ennek alapján nem csoda, hogy a két világháború között kialakuló, majd a végletekig fejlődő fasizmus Európa-szerte úgy nyert teret, hogy az egyéni és közösségi emberi minőséget rangsoroló szentenciák a tudományosság álruhájába bújhattak. Turda külön kiemeli az egész korszak sajátos helyét a tudomány és a politika, egyáltalán a tudományosság mint a politikai legitimáció eszköze 20. századi történetében, ami aztán az államszocialista korszakban, de Nyugaton is megmaradt.

Végül Turda hangsúlyozza, hogy a társadalmi higiénia kérdésköre volt a híd a konzervatív és szocialista szakértők között. Az egész fajhigiéniai program sokféleségében közös volt, hogy a reprodukcióra méltónak tartott társadalmi rétegeket és egyéneket igyekeztek elválasztani a „selejtől” (bármilyen szerteágazó is legyen ennek jelentése), mégpedig a tudomány segítségével és kérlelhetetlenségével. A selejt és a közösség megőrzendő biológiai értékének meghatározása, lokalizálása és állami kontrollja központi szerepet játszott.

A rendkívüli filológiai alaposággal megírt műben Turda kerül bármilyen morális vagy politikai értékelést. Ehelyett mind-

végig kizárólag bemutató, deskriptív jellegű a szöveg. Maga ez a kutatói hozzáállás kérdéseket vethet fel. Turda mindenesetre a szentelen megfigyelő szerepét választotta. Száz év elteltével is borsózik a hátunk attól, hogy az állam egy nem kritikai, hanem talán inkább a babonás hithez hasonló tudományosságra támaszkodva szabad kezet kapjon ahhoz, hogy eldöntse: melyik ember mennyit ér, és még csak nem is a tudása vagy a vagyona, hanem a vére, a biológiai léte alapján.

Szilágyi-Gál Mihály

Konfliktusok, viták a lehetőségek pártjában*

Szeredi Pál 2014-ben jelentette meg új könyvét a Nemzeti Parasztpárt (NPP) történetéről: mindmáig ez foglalja össze legteljesebben a témát, és nagyon régi hiányt pótol. Eddig ugyanis a magyar történettudományban csak egy ilyen történeti áttekintés született a 20. századi magyar történelemnek erről az izgalmas szervezetéről, Tóth István könyve,¹ ez azonban csak szigorú kritikával használható. (Tóth műve kizárólag egy másik, hol riválisként, hol szövetségesként meghatározott párt, a Magyar Kommunista Párt vezetőségének hatalmi szempontjából tekinti át az NPP történetét, és a pártvezetők minden döntését ennek fényében minősíti kategorikusan „helyesnek” vagy „helytelennek”, egyes részeket pedig nagyon látványosan „elken”.) Régóta esedékes volt a párt történetének részletesebb és a forrásokat szakszerűbben kezelt feldolgozása. (Igaz, ilyen könyv esetén mindenképpen vigyázni kell arra, hogy a ló másik oldalára se essünk át, azaz ne akarjunk mindenképpen azok számára igazolást gyártani, akiket régen üldöztek vagy elítéltek.) Szeredi Pál mindenesetre kísérletet tesz erre, és elmondható, hogy kiválóan használható művet alkotott. Érezhetően arra törekedett, hogy képet adjon a pártról, több oldalról is megvilágít-

* SZEREDI Pál: *A Parasztpárt két évtizede. A Nemzeti Parasztpárt története 1939–1960.* Barangoló, Pilisszentkereszt, 2014.

¹ TÓTH István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.

sa az emberi döntéseket, és egy nagyobb keretbe, a magyar népi mozgalom keretébe illessze a Parasztpárt történetét.

A könyv címe némi magyarázatra szorul. Az NPP közismer-
ten 1949-ben szüntette be tevékenységét, hogy aztán 1956-
ban, a forradalom alatt, pár napra feltámadjon, de akkor már
inkább csak szimbolikus szerepet játszott az eseményekben. A
kötet címe viszont hangzatosan „két évtizedet” emleget (1939–
1960). Nyilvánvaló, hogy a Parasztpárt történetéből szóló mű-
ből nem lehet kihagyni az 1956-os megújulás megírását, hiszen
ennek megvan a maga jelentősége, egyrészt a népi mozgalom
története szempontjából, másrészt a párt egykori és akkori ve-
zetőinek életútjában és mai megítélésükben is. A szerző ugyan-
akkor nem ezt a dátumot választotta lezárásnak, hanem egy
epilógusszerű eseményt: azt, amikor az NPP utolsó budapes-
ti irodája is hivatalosan kikerült a már régen nem létező párt
tulajdonából. Így viszont nemcsak 1956, hanem az azt követő
események is kiválóan beleilleszthetők a történetbe.

Általánosságban jellemző Szeredire, hogy meglehetősen
kevés típusú forrást használ, azaz a párt történetét szinte tel-
jes egészében a vezetőségi viták jegyzőkönyveinek fényében
írja meg.² Így bármennyire elemzésre törekszik is, az olvasó-
ban kialakulhat az az érzés, hogy csak az országos vezetőség,
a „pártelit” szempontjait látja, pedig maga a szervezet nyilván
nem csak belőlük állt. A vidéki szervezetépítésről csak a választási
eredmények tükrében esik szó. Igaz, nem is lehet elvárni,
hogy egy párt összes helyi szervezetének történetét áttekintse
valaki, ez több kötet témája és több kutató munkája lehetne.
Ugyanakkor jó lenne, ha a szerző kicsit többet írna például a
párt ifjúsági szervezetéről, a Népi Ifjúsági Szövetségről, annak
viszonyáról a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetséggel és a
Népi Kollégiumok Országos Szövetségével, vagy akár az NPP saj-
tójáról, művelődéspolitikájáról és legfőképpen ideológiájáról.³ A

² E jegyzőkönyvek majdnem mindegyike megtalálható a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltárban.

³ Az ideológia tanulmányozásához jól hasznosíthatók az NPP történetének eddig ritkán használt forrásai, a Pártiskolai Füzetek, amelyek 1948-ban jelen-
tek meg a párt kiadásában. A sorozat darabjai: 1. Politikai szótár; 2. A társadal-
mi fejlődés; 3. Magyar történet; 4. A mai magyar társadalom; 5. Közgazdasági

pártsajtó és a programok áttanulmányozása különösen fontos lenne. Deklaráltan paraszti érdekeket képviselő pártról lévén szó, fontos téma lehet még az érdekvédelmi szervezetekhez való viszony, de ez is csak a Parasztszövetség kapcsán kerül szóba, ott is inkább a Kisgazdapárttal folytatott viták fényében. Nincs viszont szó például olyan egyéb paraszti szervezetekről, mint a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége vagy az Újonnan Földhözjutottak Országos Szövetsége, amelyek pedig a Magyar Kommunista Párt (MKP) és a Nemzeti Parasztpárt kötélhúzásának érdekes terepei voltak.⁴ Mindezeknek a témáknak a kutatásához viszont Szeredi könyve remek alapot ad.

Ami a szerző szemléletét illeti, megfigyelhető nála némi elfogultság, illetve igazolási szándék a Magyarországról valóban elég méltatlan módon elüldözött nagyformátumú politikus és gondolkodó, Kovács Imre javára. Ezáltal úgy érezzük, hogy Erdei Ferencet és híveit (például az NPP-hez kötődő Györffy-kollégistákat), valamint tevékenységüket is egyoldalúan mutatja be, azt sugallva, hogy az egyik fél (az Erdei-féle „balszárny”) minden esetben „piszkos” eszközöket alkalmazott, míg a másik (Kovácsék) mindig a logikus érvelés, a meggyőzés és a lovagias vita alapján állt. Ebből következik az is, hogy Szeredi megvilágításában a párt három főalakja a három szimbolikus vezér: Erdei Ferenc, Kovács Imre és a közöttük egyensúlyozó Veres Péter. Nyilván ők voltak a „lehangosabbak” a vezetőségi vitákban, de Szeredinél például éppen miattuk nem nagyon esik szó arról, hogy volt, lehetett (lehetett-e) egy harmadik csoportosulás is a Parasztpártban, egy „békítő értelmiségi” szárny, amely Bibó István, Keresztury Dezső és a *Válasz* folyóirat körül tömörülhetett.⁵

alapismeretek; 6. Korunk gazdasági problémái; 7. Mezőgazdasági problémák; 8. Szövetkezetek; 9. Politikai alapkérdések és pártok; 10. Parasztmozgalmak és a Nemzeti Parasztpárt története; 11. A Nemzeti Parasztpárt politikája; 12. A Nemzeti Parasztpárt gazdaságpolitikája.

⁴ SZARÁCS Kálmán: *Paraszti rétegszervezetek Magyarországon 1945–1951*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

⁵ Arra, hogy volt ilyen, például Márkus István, az akkori *Szabad Szó* újságírója és a *Valóság* szerkesztője utalt egy vele készített interjúban. Érdekes lenne utánanézni, mennyire volt ez komoly, a pártélet szempontjából meg-

A szerző igyekszik beleilleszteni a párt történetét a népi mozgalom történetébe. A kötetet a *Parasztors a XX. század első harmadában* című fejezet indítja. A Parasztpárt előzményei között az agrárszocialista mozgalmak, pártok (amelyek részben még a 19. század utolsó évtizedében indultak) és azok vezetői közül csak Áchim L. Andrásról (és az ő a Független Szocialista Parasztszövetségéről) szól; Mezőfi Vilmosról is csak Áchim vonatkozásában, Szántó Kovács Jánosról, Várkonyi Istvánról és az ő mozgalmaikról viszont egyáltalán nem. Ezt követően még Nagyatádi Szabó István pártját, az Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapártot és az 1930-ban alakult Független Kisgazdapártot említi, mint korábbi paraszti tömegszervezeteket. Tehát azt lehet mondani, hogy szigorúan a 20. század kezdetétől indítja a történetet. (Mezőfi Vilmos 1900-ban vált ki a Magyarországi Szociáldemokrata Pártból, és indított önálló mozgalmat.) Szól viszont az NPP megalakításának közvetlen előzményeiről: a Márciusi Frontról és a pártalapítási sajtóvitákról. Kimarad azonban egy fontos mozzanat, amelynek tisztázása máig a magyar történetírás nagy adóssága: mégpedig az, hogy egyes emberek (például Donáth Ferenc, Iliás Ferenc, a Márciusi Front debreceni szervezői, a Tovább-kör illetve sok Györffy-kollégista), akik jelen voltak az NPP alapításánál, illetve a háború alatti években részt vettek a *Szabad Szó* munkájában, 1945-ben miért az MKP-ba léptek be és miért nem a Parasztpártba, noha az MKP vezetőit jóval kevésbé vagy egyáltalán nem ismerték személyesen. Élesek voltak-e 1945 elején és közvetlenül a háború után az NPP és a MKP határai? Ez a kérdés (amelyet Gyarmati György nyomán nevezhetnénk akár „Erdei-dilemmának” is)⁶ azért fontos, mert sok politikailag aktív ember döntéseit befolyásolta a maga idején és később is; mondhatni, még 1956-ban is érezni lehetett ennek a következményeit. Bár kérdéses, hogy az ilyen folyamatok feltárása valóban egy olyan intézménytörténetnek szánt mű feladata lenne-e,

határozó csoportosulás. (Kérdések a Válaszról. Márkus Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes. *Kortárs*, 1986/8. 106–125.)

⁶ GYARMATI György: Korcsapdák és Erdei-dilemmák. *Politikatudományi Évkönyv*, 1986. 261–268.

amilyent Szeredi Pál írt. Valószínűbb, hogy ezt egyéni életrajzi monográfiákban lehetne inkább felvetni.

A párt utótörténetét illetően ugyanakkor részletesen szó esik az emigrációba vonultak tevékenységéről. Elsősorban azokról, akik a *Látóhatár* és az *Új Látóhatár* folyóiratokban tevékenykedtek. Tudjuk, hogy ők leginkább Kovács Imréhez és az ő irányzatához álltak közel. Érdekes, hogy az emigrációról szóló fejezet után egy epilógusszerű rész következik *Életutak a Nemzeti Parasztpártban és azon kívül* címmel, amelyben találkozhatunk a pártvezetőségnek olyan ma már kevésbé ismert (a maga idejében talán súlytalan) személyiségeinek a további sorsával is, mint Gém Ferenc, Czéh József vagy Nánási László. Ugyanakkor a könyv végén van egy külön (teljességre nem törekvő) névmutató is, amelyben további személyek későbbi életéről találhatunk adatokat. Feltűnő azonban, hogy sok esetben ezek az életút-ismertetések sem mennek túl az 1960-as bűvös határon. A rendkívül izgalmas életutat befutott Szűcs Ferencről például nem tudhatja meg az olvasó, hogy az NPP feloszlása után katonai pályára lépett, és a Kádár-korban sokáig ő volt a magyar katonai hírszerzés főparancsnoka.

Összességében tehát így is hiánypótló a könyv, hiszen maguk az NPP-n belül zajló hatalmi csatározások, a pártban meglévő irányzatok is egy nagyon fontos, és eddig kevésbé feldolgozott témát jelentenek, és ezek átláthatóbbá tételére nagy szükség volt. Ennek fényében azt is láthatjuk, mitől foglalt el az NPP olyan speciális helyet a magyar „politikai palettán”, mitől volt a magyar történelem különleges jelensége, és milyen nagyobb történetnek volt része. Szeredi Pál könyve nem lezárja, hanem éppenséggel elkezdí a Nemzeti Parasztpárt történetének igé-nyes feldolgozását.

Barta Tamás

Jobbratolódás, Anschluss és egy nem megfelelő miniszterelnök*

Kerepeszki Róbert jó ismerője a Horthy-korszak történetének. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Modernkori Magyar Történelmi Tanszékének fiatal egyetemi adjunktusa, a Turul Szövetség (1919–1945) története mellett (2012) a Vitézi Rendről (2013) is jelentetett már meg monográfiát. E kötetben túllép a Horthy-korszak társadalmi egyesületei és szervezetei történetének taglalásán.

A tudományos ismeretterjesztő igényű, hiánypótló kötethez a szerző saját kutatásaira is szükség volt, hiszen Darányiról még nem jelent meg szakszerű életrajz. Pedig egy olyan kormányfőről van szó, aki éppen akkor volt hivatalban a második világháború kitörése előtt, amikor Magyarország jövőjét illetően bel- és külpolitikai téren is kedvezőtlen változásokra került sor. Ennek érzékeltetésére idézi a szerző Gyurgyák Jánost a bevezetésben: „Darányi miniszterelnökségével kezdődik el az a paradox folyamat, amely az őt követő miniszterelnökök (Imrédy, Teleki, Bárdossy) alatt folytatódott, nevezetesen, hogy hivatalba lépésük és kinevezésük legfőbb célja Magyarország jobbratolódásának megállítása, valamint hazánk szuverenitásának minél teljesebb megőrzése volt, mégis miniszterelnökségük végén az ország a kiindulási pontnál sokkal rosszabb helyzetben találta magát, azaz egyre távolabb került a bethleni centrumpolitikától, s gyorsuló ütemben közeledett a náci Németországhoz.” (8)

* KEREPESZKI Róbert: *A „tépelődő gentleman”. Darányi Kálmán (1886–1939)*. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Pécs – Budapest, 2014. 163 p.

Éppen ezért lényeges, hogy ki is volt 1936 és 1938 között Magyarország miniszterelnöke. Milyen ember, milyen politikus volt Darányi Kálmán? Alkalmos volt-e arra, hogy egy ilyen időszakban kormányfő legyen? Kerepeszki Róbert tárgyilagosságra és megértésre törekedve igyekezett az életrajzok műfajának megfelelően kronologikus rendben válaszolni ezekre a kérdésekre. A tudományos ismeretterjesztés műfajából következően a szerző többször is vázolja a köztörténeti kontextust. Az életút egyes szakaszait bemutató fejezetek után a kortársak és az utókor Darányi-képét ismerhetik meg az olvasók, a szerző itt inkább a kortársi véleményekre helyezi a hangsúlyt.

Kerepeszki Róbert könyvének középpontjában természetesen Darányi Kálmán miniszterelnöksége áll. Ezzel az időszakkal 54 oldalon foglalkozik a szerző, míg a politikus életének azt megelőző 50 évével csak 50 oldalon. Ezt a könyvet kizárólag Darányi kormányfői tevékenysége miatt volt érdemes megírni – amennyiben nem lett volna miniszterelnök, minden bizonnyal azon történelmi személyiségek közé tartozna, akikről nem indokolt életrajzot írni. 1936 előtti pályafutása során – miniszteri szerepén kívül (1935 januárjától földművelésügyi miniszter volt) – nem volt érdemi szerepe az országos politika alakításában, végrehajtói feladatokat látott el a közigazgatásban vagy a miniszterelnökségen. Kerepeszki ezt az időszakot a köztörténeti keretbe ágyazva mutatja be. Kitér arra is, hogy Darányi Kálmán is azok közé tartozott, akik a tekintély védelmének fontosságát meghatározónak vélték, mert „csakis így lesz a belső konszolidáció lehetséges” (38). A bethleni konszolidáció időszakát is jellemzi Darányi működése Győr vármegye főispánjaként. Darányi következetesen támogatta a miniszterelnök politikáját. A világválság számos következménye közül az egyik Gömbös előtérbe kerülése volt, amellyel párhuzamosan Darányi és Gömbös között szorosabb kapcsolat alakult ki.

A következőkben arra koncentrálok, ami egy életrajz erőssége a köztörténeti munkákhoz képest, hogy főszereplőjük személyiségén és önképén keresztül mutatja be annak döntéseit, motivációját, mit miért tett vagy éppen esetleg nem tett. Szerencsére Kerepeszki Róbert rendszeresen kitér Darányi éle-

tének ezen aspektusaira is, és az összegzés végén is erre helyezi a hangsúlyt. („Hogyan is jellemezhetnénk tehát Darányi Kálmánt?” 141.)

Darányi egyik lényeges vonása a megfelelési kényszer. Ezt a tekintélyelvű nevelés mellett a családi háttér magyarázza. Apja, Darányi Béla csak tizenhat éves korában fogadta őt örökbe. Ezért Darányi Kálmán meg akart felelni az apai elvárásoknak. Később is sokszor dönthetett megfelelési kényszerből fakadó kötelességtudatának megfelelően, ez a tulajdonsága „meghatározhatta a hivatali pályája során a feletteseihez való viszonyát is” (141). Ezzel függött össze az is, hogy végig szorgalommal és kitartóan végezte munkáját. Kötelességtudatból jelentkezett katonai szolgálatra 1914-ben. A megfelelésre törekvő személyiségének előnyei is voltak, például amikor Bethlen István mellett a Miniszterelnökség politikai államtitkáraként dolgozott. A legfontosabb természetesen a miniszterelnöki kinevezése, amelyet csak vonakodva fogadott el. Érezte, hogy nem ő a legalkalmasabb jelölt, tehát reális önértékeléssel rendelkezett, azonban kötelességtudata miatt nem tudott nemet mondani, ahogy máskor sem. 1938 októberében például – a szlovák–magyar tárgyalások eredménytelensége miatt – Imrédy Béla, az új miniszterelnök javaslatára Hitlerhez utazott azzal a céllal, hogy megszerezze a német vezetők támogatását a magyar kormány határrendezési javaslatához. Darányi, aki nem tudott jól németül, azt mondta az egyik magyar diplomatának, hogy „Ez a látogatás nekem elejétől fogva nem tetszett. Rá lettem kényszerítve. Kötelességből vagyok itt” (122). Vélhetően kötelességtudata miatt nem foglalkozott betegségének tüneteivel sem, nem akarta munkáját elhanyagolni.

Másik meghatározó vonása a tépelődés volt, ami a fenyegettség érzéséből fakadt. Ez akkor alakult ki benne, amikor az első világháború előtt Fogaras, majd a háború végén Zólyom vármegye közigazgatásában dolgozott (helyettes főszolgabíró, főszolgabíró, vármegyei főjegyző és főispán volt). Ez az említett vármegyék nemzetiségi összetételével függött össze, hiszen a magyarok, annak ellenére, hogy a helyi hatalmi pozíciókat birtokolták, egyértelmű kisebbségben éltek. Fogaras vármegyében

a románok 90%-os többséget alkottak, míg Zólyom vármegyében, ahol Darányi főispánként tevékenykedett, a lakosságának 85%-a volt szlovák. Darányi ilyen közegben vált megfontolt, óvatos és – ahogyan az életrajz címe is mutatja – tépelődő közéleti szereplővé. (Az 1909 és 1918 között szerzett tapasztalatai miatt azonosult mindenekelőtt az 1919 utáni 'keresztény' és 'nemzeti', rendpárti rendszerrel, amelynek fő célkitűzése Trianon revíziója volt. A rendszerhez fűződő lojalitása később sem módosult.)

1936-ban tehát egy olyan ember lett Magyarország miniszterelnöke, aki tépelődő természetéből fakadóan nem döntéshozói, hanem sokkal inkább végrehajtói feladatok ellátására volt alkalmas. Befolyásolható és bizonytalankodó természete miatt – amely kritikus szituációkban, elsősorban, ha fenyegetve érezte magát, felerősödött –, „szüksége volt arra, hogy felette álljon valaki, akinek az utasításait követheti” (143). Kerepeszki Róbert ebből következően hangsúlyozza, hogy konfliktushelyzetekben, a bel- és külpolitikai problémák felerősödésekor, így miniszterelnökségének utolsó időszakában is, elhamarkodottan hozott – utólag többször hibásnak bizonyuló – döntéseket.

Miniszterelnöki kinevezésekor két irányból is igen komoly várakozások fogalmazódtak meg személyével kapcsolatban. Egyfelől a 'Gömbös árvák' az elhunyt miniszterelnök által megkezdett politika folytatását várták tőle, másfelől a Bethlen István nevével fémjelzett tábor arra számított, hogy Darányi megfékezi, majd visszafordítja a jobbratolódás folyamatát. Az új kormányfő határozottan kezdett neki munkájának: a kormánypárton belüli – Gömbös híveivel szembeni – helyzetének megerősítéséhez, az erősödő szélsőjobboddallal szembeni intézkedések megtételéhez, a rendszerstabilizációs célból végrehajtott alkotmányjogi és egyes szociálpolitikai reformokhoz, amelyek szintén a rendszer megerősítését célozták. A felsorolt intézkedések nem hozták meg a kívánt eredményt. „Darányi helyzete – írja az életrajz szerzője – tehát a kormányzása első évének végére – minden alkotmányjogi és szociális reform, illetve a kormánypárton belüli és azon kívüli szélsőség elszigetelésére tett lépések ellenére – nem lett könnyebb, sőt több szempontból egyre inkább labilissá vált. Hiába cselekedett alapvető-

en a konzervatív, mérsékeltebb körök elvárásainak megfelelően, intézkedései a remélt eredményekhez, a konszolidáltabb, nyugalmasabb belpolitikai légkörhöz képest pontosan az ellenkező eredményt hozták” (88).

Darányi helyzete külpolitikai tekintetben sem volt kedvezőbb, ami tovább gyengítette a pozícióját. A magyar állam külpolitikai helyzetét elsősorban a náci Németország megerősödése befolyásolta, ezzel összefüggésben is elsősorban az Anschluss. Darányi Kálmán 1937-ben a következőket mondta Zsitvay Tibornak: „legközelebb [Hitler – T. D.] Ausztriát fogja most már egészen a sírjáig kísérni, aztán – aztán... előbb vagy utóbb sorra kerülünk mi is... [...] Szinte már csak abban reménykedem, hogy nem érem meg az időt, amikor a nácik hozzánk is bevonulnak” (96). Ez az idézet is jelzi, hogy a hivatalban lévő miniszterelnök szorongott a Németország jelentette fenyegettség miatt. Nem azért engedett a náci vezetőknek, például az 1937. novemberi útja során, mert szimpatizált volna a náci eszmékkel, hanem azért, mert a német állam agresszív külpolitikája ezt a hatást váltotta ki belőle. Kerepeszki értékelése szerint: „[...] a németországi út megerősítette előzetes szorongásait, és egyébként sem erős egyéniségéből adódóan a Hitlerrel való találkozás után lényegében behódolni látszott az agresszív német akaratnak, nem pedig híve lett annak” (98). Félelmei, a fenyegetettség érzése, szorongása miatt nem tudott átgondolt döntéseket hozni, amelyekkel legalábbis megpróbálhatott volna ellenállni Adolf Hitler terveinek. Az is hozzátartozik ehhez, hogy Darányi nem volt külpolitikus, jelentős tapasztalatai nem voltak e téren. Az Anschluss megtörténte után a miniszterelnök még annyira sem volt ura a helyzetnek, mint korábban. A német terjeszkedés szinte megbénította őt, aki így az Anschluss belpolitikai következményeit (felélénkülő szélsőjobboldal) sem tudta megfelelően kezelni. „Németország közvetlen közelsége és a nyilasok tömegrendezvényei ismét az alárendeltség elfogadása felé terelték a miniszterelnök gondolkodását” – írja ezzel kapcsolatban a szerző (99). Az 1938 tavaszára kialakult helyzet eredményeként a kormányzó elveszítette bizalmát a kormányfőben.

A miniszterelnök bukásának bemutatását megelőzően Kerepeszki Róbert az ún. győri programról és az első zsidótörvényről ír. Pontosítandónak tartom a szerző azon megállapítását, hogy az első zsidótörvény elfogadásával a kormány „olyan útra terelte az ország életét, amely a második világháború végső szakaszában a holokauszthoz vezetett” (109). Megítélésem szerint ezt az állítást szükséges lett volna kiegészíteni például a wannsee-i konferenciára (1942) és a német megszállásra (1944) vonatkozó utalással is, amelyek szintén lényeges szerepet töltek be a magyar zsidóság sorsának alakításában. Valamilyen formában tehát kitértem volna arra, hogy milyen más állomáσαι voltak még – a szerző szóhasználatával élve – ennek az „út-nak”. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a magyar kormányzat ezzel a törvénnyel „felhagyott a jogegyenlőség elvével” (109), és az is, hogy ez a törvény „nem gátolta meg, hanem éppen ellenkezőleg, felgyorsította az antiszemitizmus terjedését” (111).

Az egyre aktívabb szélsőjobboldal megfékezésére a miniszterelnök „veszélyes és végül a miniszterelnökségét megpecsételő lépésre szánta el magát” (113): tárgyalást kezdeményezett a nyilasokkal. A Hubay Kálmánnal kötött megállapodás szerint a nyilasok mintegy 10 mandátumhoz jutottak volna a soron következő országgyűlési választás alkalmával. A kormányfő azt kérte, hogy cserében a rendszer lojális ellenzékeként viselkedjenek. A Horthy-korszakban volt arra példa, hogy a hivatalban lévő miniszterelnökök paktumot kötöttek egy ellenzéki politikai erővel, így tett 1921-ben Bethlen István is. Joggal mutat erre rá a szerző, ahogyan arra is, hogy az előzmények nem hatották meg Bethlen Istvánt és Horthy Miklóst sem. Mindez meg is pecsételte a kormányfő sorsát, aki 1938. május 14-én lemondott.

Az 1936 őszen megfogalmazott elvárásoknak a kormányfő tehát nem tudott megfelelni: Gömbös Gyula hívei és a konzervatív, alkotmányvédő politikai csoport is azt látta, hogy a miniszterelnök politikája más, mint amire a kinevezése idején számítottak. Darányi eleinte határozottan lépett fel, mert „stabilnak vélte a helyzetét”, azonban a kritikák és a változó külpolitikai helyzet hatására elbizonytalanodott, „[f]elerősödött benne a tépelődés” (143), így nem tudott megfelelő válaszokat adni

a kihívásokra. Kérdés természetesen, hogy más alkalmas lett volna-e erre. Mindenesetre a miniszterelnöki szék birtokosa alkatiilag nem volt arra képes, hogy a kialakult helyzetet sikerrel, de legalábbis a történeknél nagyobb sikerrel kezelje. Ennek alkati és egészségi okai egyaránt voltak: súlyosbodó betegsége is „közrejátszott Darányi utolsó, elhibázott politikai lépéseiben”. A kiegyensúlyozottságra törekvő szerző hozzá is teszi, hogy mindez „nem menti fel az egykori miniszterelnököt a felelősség alól, viszont felhívja a figyelmet kései hibás döntéseinek körülményeire” (127). Betegségének tüneteit a szerző amúgy – a felhasználható források szűkössége miatt – a korabeli filmhíradók alapján mutatta be, ez igen inspiráló példája a rendelkezésre álló források alkalmazásának.

Miniszterelnökségét illetően a történeti kutatások sok mindent tisztáztak korábban. Ezt egészítette ki Kerepeszki Róbert azzal, hogy rámutatott Darányi személyiségének alapvető jellemzőire, arra, hogy ez miként befolyásolta kormányfői tevékenységét. Sajat hibái mellett a személyétől független tényezők eredményeként sem tudott olyan politikát folytatni, amely a jobbratolódás folyamatát meg tudta volna fékezni vagy fordítani.

Turbucz Dávid